

УДК 94(477): 930 «1921/1939»

Сергій Гуменний

НЕЛЕГАЛЬНІ ПЕРЕХОДИ РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОРДОНУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Статтю присвячено історіографії нелегального переходу радянсько-польського кордону в міжвоєнний період. Розглянуто основні концепції та напрямки досліджень, виокремлено групи праць, які містять згадки про порушення режиму радянсько-польського кордону. Визначено, що окремо задекларована проблема ще не ставала об'єктом наукових студій. Підсумовано, що українська та зарубіжна історіографія звертала увагу на біженців з-за «ризкого кордону» лише у контексті дослідження Голодомору 1932–1933 рр.

Ключові слова: нелегальні переходи кордону, радянсько-польський кордон, Республіка Польща, УСРР(УРСР), Голодомор 1932–1933 рр.

Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що в українській та зарубіжній історіографії наразі відсутні дослідження, які б стосувалися безпосередньо нелегальних переходів радянсько-польського кордону в міжвоєнний період.

Наукова новизна задекларованої проблематики полягає у тому, що автором статті чи не вперше зроблено спробу систематизації історіографічних праць з цієї тематики.

Історіографію окресленої проблеми для зручності поділимо на чотири групи: до першої можна віднести загальні праці, монографії та нариси з історії України і Республіки Польща сучасних українських авторів, які є вартісними в теоретико-методологічному плані. Група включає монографію В. Сергійчука «Етнічні межі і державний кордон України» [1], що є вагомим з позиції подання фактажу, стосується власне існування державного кордону. Особливий акцент автор робить на формуванні кордонів українських державних утворень XVII і особливо XX ст., надаючи незначний масив даних стосовно задекларованих у темі статті періоду та тематики.

Досліджуючи події, що відбувалися в реаліях та правовій системі міжвоєнної Республіки Польща, звертаємо особливу увагу на праці вітчизняних вчених, які стосуються історії Польщі взагалі і розглянутого періоду, зокрема. Серед таких досліджень можемо назвати «Історію Польщі: від давнини до наших днів» Л. Зашкільняка та М. Крикуна [2], а також праці Л. Алексієвець [3]. І. Васюта у книзі «Політична історія Західної України (1918–1939)» [4], яка стосується політичної історії західноукраїнських земель в складі міжвоєнної Польщі, подає широкий пласт фактажу та яскравий аналіз зовнішніх і внутрішньополітичних процесів, що ними була наповнена та епоха, однак явищу нелегальних міграцій уваги не приділяє. Особливі, авторські наукові погляди, важливі для розуміння теми викладені у працях: В. Литвина «Україна: міжвоєнна доба (1921–1938)» [5], Я. Грицака [6] та колективному дослідженні В. Петровського, Л. Радченка, В. Семененка «Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі» [7]. Однак і зазначені автори також не приділяють уваги нашій проблематиці.

Особливо цінну інформацію для дослідження одного із етапів, що входить до хронологічних рамок, окреслених в тематиці дослідження, надає книга Я. Папуги «Західна Україна і Голодомор 1932–1933 рр.: Морально-політична і матеріальна допомога постраждалим» [8]. Дослідження описує матеріальну та соціальну допомогу, яку надавало населення Тарнопольського, Львівського, Волинського та Станіславського воєводств голодуючому українському народові по той бік Збруча та його окремим представникам, що подолали кордон. Також звертається увага на міжнародну компанію українських політиків, громадських та релігійних діячів проти замовчування трагедії Голодомору 1932–1933 рр. В. Тилищак у науково-популярних нарисах «1930. У.С.Р.П. Повстання» [9] описує масштабну хвилю селянських виступів та збройних повстань проти радянської політики розкуркулення і насильницької колективізації, звертаючи увагу на спроби прорватися за кордон повсталих селян. Але нелегальні втечі повсталого, а згодом і голодуючого селянства УСРР(УРСР) до сусідньої країни тут, як і в попередній праці, подаються лише як поширений історичний факт, що мав місце на усій протяжності кордону.

Подивитися під іншим кутом на працю нелегального мігранта з СРСР В. Юрченка «Пекло на землі» [10] нам дозволяє монографія А. Кліша «Кирило Студинський: життя та діяльність» [11], яку присвячено діяльності одного із виразників прорадянської орієнтації західноукраїнської інтелігенції та активного учасника судових процесів щодо радянського біженця В. Юрченка.

Загалом, до вітчизняної історіографії дослідження питання радянсько-польського кордону на території Волині та Поділля можна віднести праці О. Разиграєва [12], Л. Бортник (при цьому

зауважимо, що у дисертації наявні фактологічні неточності. Зокрема, викликає сумнів обґрунтування мотивації етнічних чехів, які здійснювали нелегальну міграцію до Польщі нібито для покращення військової співпраці СРСР та ЧСР [13, с. 138–141], а вбивство міністра внутрішніх справ Другої Речі Посполитою Б. Перацького авторка із незрозумілих причин переносить до Львова) [13, с. 153]. Окрім того, можна виділити праці О. Соловєя [14], О. Парнети [15], С. Макаруча [16], О. Зайцева [17] та М. Кучерепа [18] та інших українських науковців [19, 20]. Віднесені до цієї групи праці сучасних українських науковців постають єдиними набутками сучасної історіографії у питанні дослідження радянсько-польського кордону, що написані з урахуванням методологічних та концептуальних основ сучасної історичної науки. Аналіз праць означеної групи дозволяє нам сформулювати чітку, науково виважену картину історичного процесу досліджуваного періоду, з'ясувати важливі аспекти характеристики кордону у зв'язку з особливостями державних утворень. Варто наголосити, що зазначена група праць незважаючи на її наукову солідність і значимість, дослідженої нами проблематики окремо не розглядає.

Друга група – дослідження іноземних науковців. Вона охоплює кардинально важливі для проведення дослідження, щодо розуміння втеч населення до Західної України і у зворотному напрямі, праці, що комплексно розглядають становище населення цих земель, важливі історичні події та переломні аспекти у тогочасному соціумі, аналізують стереотипи сприйняття, які виникли у суспільстві стосовно громадян з іншого боку кордону. Серед робіт цієї групи можна навести книгу К. Федевича «Галицькі українці у Польщі. 1920–1939 рр.» [21]. Це монографія російського історика, що позиціонує себе як дослідника, не пов'язаного з українською чи польською історичною школою. У виданні використано матеріали архівів, мемуарів і міжвоєнної преси, що лише посилює її наукову та фактологічну цінність. Також вартісною з погляду фактажу і цілісного розуміння історії Центрально-Східної Європи першої половини ХХ ст. є праці британських дослідників Т. Снайдера «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіном» [22] та Н. Девіса «Боже ігрище» [23].

Однак картина життя міжвоєнної Речі Посполитою буде далеко не повною без залучення останніх, актуальних напрацювань Польського інституту національної пам'яті, зокрема книги «Polska – zarzys dziejów» [24] або її україномовного відповідника під редакцією Владзімежа Меджецького та Єжи Брацісевича. Ґрунтуючись на прагненні цілісного і незаангажованого дослідження для окреслення історико-політичних характеристик радянської держави, черпатимемо інформацію із праць Н. Верта [25], А. Сахарова та А. Боханова [26], М. Івницького та Л. Віоли [27–28].

Для всебічного розгляду теми необхідно розглянути аргументи, що подає Генрик Цвєньк у статті «W obronie Rzeczypospolitej. Działalność Korpusu ochrony pogranicza w systemie bezpieczeństwa państwa», присвяченій діяльності Корпусу охорони кордону (далі – КОП) – формації яка мала реалізувати завдання безпеки кордону на «східних кресах» (дефініція, що її польська історіографія вживає щодо західноукраїнських земель) у важких умовах суцільного проживання етнічних українців. Окрема праця Г. Цвєнка «Działalność wywiadu sowieckiego na polskim pograniczu w latach trzydziestych» концентрує свою увагу на шпигунській діяльності радянської розвідки у прикордонних теренах Другої Речі Посполитою [29–30]. Залучення праць представників польської історичної науки дозволить нам поглянути на питання державного кордону з позицій офіційної влади Польщі та сформулювати цілісну всебічну картину досліджуваного явища.

Серед польських дослідників, які звертаються до питань про причини, особливості і етапи утворення КОП, необхідно виділити Г. Домінічака, який чи не вперше проаналізував діяльність спеціальних формувань, що займалися охороною східного кордону Другої Речі Посполитою, визначив причини та явища, які впливали на їх еволюцію [31–32]. Осібно назвемо провідного дослідника діяльності КОП в міжвоєнний період, Є. Прохвіча і його праці «Formacje Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku» [33], «Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Wybor dokumentow» (у співавторстві з М. Яблоновським) [34].

Отже, пропоновану групу складають праці закордонних вчених, переважно представників польської та російської історіографії. Польські дослідники здійснюють або комплексне дослідження історії Другої Речі Посполитою упродовж 1918–1939 рр., або зосереджуючись на дослідженні кордонів цієї держави роблять акцент на діяльність державних служб, які мали зашкодити нелегальній міграції чи контрабанді. Наразі в світовій історіографії немає наукової праці, об'єктом дослідження якої би виступали нелегальні міграції на радянсько-польському кордоні у міжвоєнні роки ХХ ст.

У процесі дослідження означеної в темі проблеми ми також не могли оминати своєю увагою праці історико-краєзнавчого характеру, вони і становитимуть третю групу історіографічних джерел. Зокрема, книга В. Літкевича «Історія села П'ятничани (Хмельницька обл., Чемеровецький р-н) (1493–1960 рр.)» [35], надає документально підтверджену картину життя прикордонного села радянської України у міжвоєнний період, значення контрабандної торгівлі для економічного

благополуччя селян, особливості становлення та розвитку системи охорони державного кордону з радянського та польського берегів р. Збруч. Активно працюють краєзнавці Тернопільської та Хмельницької областей, зокрема Н. Мизак. У серії книг цього автора зустрічаємо окремі згадки про нелегальні переходи кордону [36]. Цікавим у краєзнавчому плані видається вивчення досвіду білоруських науковців, зокрема І. Мельникова. Науковий доробок цього вченого включає серію публікацій про білоруський відрізок «ризької» межі на порталі «Гістарычная праўда», роботу над документальними дослідженнями «Заходнебеларуская Атлантада 1921–1941 гг.» (2014 р.) [37] і «Мяжа ля Заслаўя 1921–1941 гг.» (2015 р.) [38], присвяченими соціальним та політичним процесам Західної Білорусі та її прикордонних районів зокрема. Проте цілісного, спеціалізованого дослідження, яке б стосувалося нелегальних міграцій між Польщею та СРСР, білоруськими вченими також поки не створено.

Саме праці історико-краєзнавчого характеру як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, містять переважну кількість згадок про існування явища нелегальної міграції на радянсько-польському кордоні впродовж 1921–1939 рр. Однак ці локальні дослідження зосереджені переважно на фактологічній складовій, збиранні матеріалу, тому цілісного, опертого на широку джерельну базу дослідження нелегальних міграційних потоків, хоча б в контексті дослідження історії певного населеного пункту, наразі немає.

До четвертої групи можемо віднести твори художньої літератури, які містять згадки про державний кордон між СРСР та Другою Річчю Посполитою або діяльність КОП, зокрема вірші та оповідання сучасника розглянутих в темі статті нелегальних процесів О. Маковея «Привіт Україні» та «Мухолап» [39]. Вказана група праць, написаних сучасниками досліджуваних подій, несе особливу цінність, оскільки, спогади В. Юрченка [10], Т. Бульби-Боровця [40], У. Самчука [41] (невдала спроба переходу державного кордону у 1924 р. закінчилася для письменника ув'язненням) та анонімні дописи у західноукраїнську пресу безпосередньо співвідносяться у часі з подіями, що стануть об'єктом написання цієї статті.

Значну увагу, на явище нелегальних міграцій та контрабандної торгівлі на радянсько-польському кордоні, звертає польський письменник білоруського походження С. П'ясецький (1901–1964 рр.) у романі «Коханці Великої Ведмедиці» [42]. Книга містить описи життя контрабандистів на польсько-радянському прикордонні і може розглядатися як автобіографічна, оскільки автор написав її у польській в'язниці, відбуваючи термін за розбій та контрабанду. До речі, зазначений автор п'ять років поєднував нелегальний торговий промисел на кордоні та функції агента польської військової розвідки.

Не можемо упустити також романи сьогочасних письменників В. Шкляра «Чорний ворон (Залишенець)» [43] і Ю. Винничука «Танго смерті» [44], які містять згадки про нелегальні міграції на кордоні між СРСР та Республікою Польща, надаючи легітимності твердженню про актуальність цього явища у дійсності міжвоєнного періоду. Навіть канадський кінофільм Джорджа Менделюка «Гіркі жнива» («Bitter Harvest»), який вийшов в український прокат 23 лютого 2017 р., містить фінальну сцену нелегального переходу кордону і втечі до Другої Речі Посполитою головних героїв Юрія та Наталки, що знову ж підтверджує поширеність досліджуваного явища, зокрема в період Голодомору 1932–1933 рр.

Отже, дослідження, присвячені нелегальній міграції та протидії цьому процесу в районі «збручанського кордону» є тематично орієнтованими, тому про наявність комплексної праці, яка висвітлює діяльність органів охорони державного кордону з обох сторін у 1921–1939 рр., нелегальну торгівлю та переміщення осіб, механізми і особливості цих процесів, в українській історіографії, наразі не йдеться.

Аналіз історіографії свідчить про те, що досліджувана нами проблема місця і ролі нелегальних міграційних процесів на радянсько-польському кордоні у 20–30-і рр. ХХ ст. не знайшла цілісного систематизованого розкриття в історичній науці. Проте аналіз історіографії праць переконливо засвідчує, що актуальність поставленої проблеми не викликає сумніву і потребує подальших наукових студій.

Список використаних джерел

1. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Київ: ПП Сергійчук М., 2008. 560 с. 2. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. 752 с. 3. Алексієвець Л. Новітня історія Польщі (1918–1926). Київ Тернопіль: Астон, 2002. 320 с. 4. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939). Львів: Каменяр, 2006. 335 с. 5. Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 512 с. 6. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. Київ: Генеза, 2000. 360 с. 7. Петровський В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Харків: ВД «Школа», 2008. 608 с. 8. Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 рр.: Морально політична і матеріальна допомога постраждалим. Львів, 2008. 248 с. 9. Тилішак В. 1930. У.С.Р.П. ПОВСТАННЯ: Науково-популярні нариси. Київ, 2016. 208 с. 10. Юрченко

В. Пекло на землі. Львів: «Червона калина», 1994. 377 с. 11. Кліш А. Кирило Студинський: життя та діяльність: монографія. Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. 220 с. 12. Razyhrayev O. Udział Policji Państwowej województwa wołyńskiego w ochronie granicy wschodniej w latach 1921–1924 // Pamięć i Sprawiedliwość. 2010. Vol. 9. Issue 1(15). S. 211–231. 13. Бортник Л. П. Корпус охорони прикордоння на Волині у 1924–1939 рр.: дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. Луцьк, 2015. 284 с. 14. Соловей О. Прикордонні конфлікти на Волині у 20 ті рр. XX ст. // Військово науковий вісник Львівського ордена Червоної Зірки інституту Сухопутних військ ім. Петра Сагайдачного Національного ун-ту «Львівська політехніка». Вип. 11. Львів, 2009. С. 298–312. 15. Пернета О. Польща 1918–1923: усталення кордонів держави // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2008. Вип. 17. С. 138–144. 16. Макарчук С. Етносоціальне розвиток і національні відносини на западноукраїнських землях в період імперіалізму. Львів, 1983. 256 с. 17. Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930 ті роки): Нариси інтелектуальної історії. К.: Критика, 2013. 488 с. 18. Кучерепа М. Українські національні партії на Волині (1921–1939 рр.): монографія: у 2 х ч. Ч. 1. Луцьк, 2011. 304 с. 19. Гуменний С. Основні категорії нелегальних мігрантів на українському відрізьку радянсько-польського кордону в 20–30 х рр. XX століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 107–113. 20. Крамар Ю. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя: монографія. Луцьк: Вежа Друк, 2015. 404 с. 21. Федевич К. Галицькі українці у Польщі. 1920–1939 рр. Київ: «Основа», 2009. 280 с. 22. Снайдер Т. Криваві землі. Європа поміж Гітлером та Сталінін: монографія. Київ: Грані Т, 2011. 448 с. 23. Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі [пер. з англ. П. Тарашук]. К.: Вид во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с. 24. Polska – zarys dziejów / red. Włodzimierz Mędrzecki i Jerzy Bracisiewicz, przekład Iwan Swarnyk. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2015. 368 s. 25. Верт Н. Історія Радянської держави. 1900–1991. Навчальний посібник. Пер. з фр. Рівне: Видавнична агенція «Вертекс», 2001. 480 с. 26. Сахаров А., Боханов А., Шестаков В. История России с древнейших времен до наших дней. Т. 2. Москва: Проспект, 2009. 720 с. 27. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1919–березень 1930 рр.). Вінниця, 1997. 536 с. 28. Івницький Н. Трагедія советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 ти тт. Т. 2. Ноябрь 1929–декабрь 1930. Москва: РОССПЭН, 2000. 927 с. 29. Ćwięk H. Działalność Korpusu Ochrony Pogranicza w systemie bezpieczeństwa II Rzeczypospolitej // Almanach (Actual Issues in World Economics and Politics). 2010. vol. 5. issue 1. pages 5–16. 30. Ćwięk H. Działalność wywiadu sowieckiego na polskim pograniczu w latach trzydziestych, Warszawa, 1995, S. 33–34. 31. Dominiczak H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939. Warszawa, 1992. 287 s. 32. Dominiczak H. Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów: 966–1996. Warszawa; Dom Wydawniczy Bellona, 1997. 409 s. 33. Prochwicz J. Formacje Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku. Warszawa, 2003. 457 s. 34. Jabłonowski M., Prochwicz J. O Niepodległą i granice. Т. 4, Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Wybór dokumentów. Warszawa Pułtusk, 2001. 332 s. 35. Літкевич В. Історія села П'ятничани. Хмельницька область, Чемеровецький район (1493–1960 роки). Київ, 2011. 252 с. 36. Мизак Н. За тебе свята Україно. Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН-УПА. Чернівці: «Буковина», 1998. 447 с. 37. Мельнікаў І. Заходнебеларуская Атлантыда 1921–1941 гг. Мінск, 2014. 429 с. 38. Мельнікаў І. Мязга ля Заслаўя 1921–1941 гг. Мінск, 2015. 328 с. 39. Маковей О. Мухолап // Матеріали до електронної хрестоматії з історії української журналістики XX ст. / уклад. Волобуєва А. / за наук. ред. Сидоренко Н. Київ, 2012. С. 334–341. 40. Бульба Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Вінніпег: Волинь, 1981. 326 с. 41. Самчук У. На білому коні // Сучасність. 1965. Число 10(58). С. 8–44. 42. Piasecki S. Kochanek Wielkiej Niedźwiedzicy. Wydawnictwo LTW, 2007. 384 s. 43. Шкляр В. Чорний Ворон. Київ: Ярославів Вал, 2009. 356 с. 44. Винничук Ю. Танго смерті. Харків: «Фоліо», 2012. 379 с.

References

- Serhiichuk V. Etnichni mezhi i derzhavnyi kordon Ukrainy [Ethnic boundaries and the state boundary of Ukraine]. Kyiv: PP Serhiichuk M., 2008. 560 p. 2. Zashkilniak L., Krykun M. Istoriiia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dnev [History of Poland: from ancient times to the present day]. Lviv, 2002. 752 p. 3. Aleksiiievets L. Novitnia istoriia Polshchi (1918–1926) [Contemporary History of Poland (1918–1926)]. Kyiv-Ternopil: Aston, 2002. 320 p. 4. Vasiuta I. Politychna istoriia Zakhidnoi Ukrainy (1918–1939) [Political history of Western Ukraine (1918–1939)]. Lviv: Kameniar, 2006. 335 p. 5. Lytvyn V. Ukraina: mizhvoienna doba (1921–1938 rr.) [Ukraine: interwar era (1921–1938)]. Kyiv: Alternatyvy, 2003. 512 p. 6. Hrytsak Ya. Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX st. [Essay on the history of Ukraine: the formation of the modern Ukrainian nation of the XIX–XX centuries]. Kyiv: Geneza, 2000. 360 p. 7. Petrovskiy V. Istoriiia Ukrainy: Neuperedzhenyi pohliad: Fakty. Mify. Kommentari [History of Ukraine: Impartial view: Facts. Myths. Comments]. Kharkiv: Shkola, 2008. 608 p. 8. Papuha Ya. Zakhidna Ukraina i Holodomor 1932–1933 rr: Moralno politychna i materialna dopomoha postrazhdalym [Western Ukraine and the famine of 1932–1933: Moral, political and material assistance to the victims]. Lviv, 2008. 248 p. 9. Tylishchak V. 1930. U.S.R.R. POVSTANNIA: Naukovo-populiarni narysy [The Ukrainian SSR. The REBELLION: popular science essays]. Kyiv, 2016. 208 p. 10. Yurchenko V. Peklo na zemli [Hell on earth]. Lviv: Chervona kalyna, 1994. 377 p. 11. Klish A. Kyrylo Studynskyi: zhyttia ta diialnist: monohrafiia [Cyril Studynsky: life and activities: monograph]. Ternopil, 2011. 220 p. 12. Razyhrayev O. Udział Policji Państwowej województwa wołyńskiego w ochronie granicy wschodniej w latach 1921–1924 [Participation of the state police of Volyn Voivodeship in the protection of the Eastern border in the 1921–1924] // Pamięć i Sprawiedliwość. 2010. Vol. 9. issue 1(15). pp. 211–231. 13. Bortnyk L.P. Korpus

okhorony prykordonnia na Volyni u 1924–1939 rr.: dys. na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorychnykh nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy [Border Protection Corps in 1924–1939: dis. for the degree of candidate of historical Sciences: 07.00.01–history of Ukraine]. Lutsk, 2015. 284 p. 14. Solovei O. Prykordonni konflikty na Volyni u 20-ti rr. XX st. [Border conflicts in Volyn in the 20's of the XX century] // Viiskovo naukovyi visnyk Lvivskoho ordena Chervonoj Zirky instytutu Sukhoputnykh viisk im. Petra Sahaidachnoho Natsionalnoho un-tu «Lvivska politekhnika». Vol. 11. Lviv, 2009. pp. 298–312. 15. Perna O. Polshcha 1918–1923: ustalennia kordoniv derzhavy [Poland 1918–1923: establishing the borders of the state] // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. 2008. Vol. 17. pp. 138–144. 16. Makarchuk S. Jetnosocial'noe razvitiie i nacional'nye otnosheniia na zapadnoukrainskikh zemljah v period imperializma [Ethnosocial development and national relations in Western Ukraine during the period of imperialism]. Lvov, 1983. 256 p. 17. Zaitsev O. Ukrainskyi intehralnyi natsionalizm (1920–1930-ti roky): Narysy intelektualnoi istorii [Ukrainian integral nationalism (1920–1930-ies): Essays on intellectual history]. K.: Krytyka, 2013. 488 p. 18. Kucherepa M. Ukrainski natsionalni partii na Volyni (1921–1939 rr.): monohrafiia [Ukrainian national parties in Volyn (1921–1939): monograph]. T. 1. Lutsk, 2011. 304 p. 19. Humennyi S. Osnovni katehorii nelegalnykh mihrantiv na ukrainskomu vidrizku radiansko-polskoho kordonu v 20–30-kh rr. XX st. [The main categories of illegal migrants in the Ukrainian segment of the Soviet-Polish border in the 20–30's of XX century] // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Zaporizhzhia: ZNU, 2017. Vol. 47. pp. 107–113. 20. Kramar Yu. Zakhidna Volyn 1921–1939 rr.: natsionalno-kulturne ta relihiine zhyttia: monohrafiia [West Volyn 1921–1939: national-cultural and religious life: monograph]. Lutsk: Vezha Druk, 2015. 404 p. 21. Fedevych K. Halytski ukraintsi u Polshchi. 1920–1939 rr. [Galician Ukrainians in Poland. 1920–1939]. Kyiv: Osnova, 2009. 280 p. 22. Snaider T. Kryvavi zemli. Yevropa pomizh Hitlerom ta Stalinym: monohrafiia [Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin: monograph]. Kyiv: Hrani-T, 2011. 448 p. 23. Devis N. Bozhe ihryshche. Istoriiia Polshchi [God's play. History of Poland]. K.: Osnovy, 2008. 1080 p. 24. Polska – zarys dziejów [Polish – outline of the history] / red. V. Mędrzecki i J. Bracisiewicz, translation by Ivan Swarnyk. Warsaw: Institute of National Memory, 2015. 368 p. 25. Vert N. Istoriiia Radianskoj derzhavy. 1900–1991. Navchalnyi posibnyk [History of the Soviet state. 1900–1991. Textbook]. Rivne: Verteks, 2001. 480 p. 26. Saharov A., Bohanov A., Shestakov V. Istoriiia Rossii s drevnejshih vremen do nashih dnei [History of Russia from ancient times to the present day]. T. 2. Moscow: Prospekt, 2009. 720 p. 27. Vasyliev V., Viola L. Kolektyvizatsiia i selianskyi opir na Ukraini (lystopad 1919–berezhen 1930 rr.) [Collectivization and peasant resistance in Ukraine (November 1919–March 1930)]. Vinnytsia, 1997. 536 p. 28. Ivnickij N. Tragediia sovetskoj derevni. Kollektivizatsiia i raskulachivanie. 1927–1939. Dokumenty i materialy [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927–1939. Documents and materials]. V 5-ti tt. T. 2. Nojabr' 1929–dekabr' 1930. Moscow: ROSSPJeN, 2000. 927 p. 29. Ćwięk H. Działalność Korpusu Ochrony Pogranicza w systemie bezpieczeństwa II Rzeczypospolitej [Activities of the Border Protection Corps in the security system of the Second Polish Republic] // Almanach (Actual Issues in World Economics and Politics). 2010. Vol. 5. Issue 1. pp. 5–16. 30. Ćwięk H. Działalność wywiadu sowieckiego na polskim pograniczu w latach trzydziestych [The activity of the Soviet intelligence on the Polish border in the 1930s]. Warsaw, 1995, pp. 33–34. 31. Dominiczak H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939 [The eastern border of the Republic of Poland in 1919–1939]. Warsaw, 1992. 287 p. 32. Dominiczak H. Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów: 966–1996 [The boundaries of the state and protection throughout history: 966–1996]. Warsaw; Bellona, 1997. 409 p. 33. Prochwicz J. Formacje Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku [Formations of the Border Protection Corps in 1939]. Warsaw, 2003. 457 p. 34. Jabłonowski M., Prochwicz J. O Niepodległą i granice. T. 4, Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Wybór dokumentów [About the Independent and boundaries. T. 4, Border Protection Corps 1924–1939. Selection of documents]. Warsaw-Pułtusk, 2001. 332 p. 35. Litkevych V. Istoriiia sela Piatnychany. Khmelnytska oblast, Chemerovetskyi raion (1493–1960 roky) [The history of the village of Pyatnichany. Khmelnytskyi oblast, Chemerovetskyi raion (1493–1960)]. Kyiv, 2011. 252 p. 36. Myzak N. Za tebe sviata Ukraino. Pivdenne Nadzbruchchia u vyzvolnykh zmahanniakh OUN-UPA [Holy Ukraine for you. The southern valley of the river Zbruch in the liberation struggle of the OUN-UPA]. Chernivtsi: Bukovyna, 1998. 447 p. 37. Melnikaĭ I. Zahodnebelaruskaja Atlantyda 1921–1941 [West Belorussian Atlantis in 1921–1941]. Minsk, 2014. 429 p. 38. Melnikaĭ I. Mjazha la Zaslavja 1921–1941 hh. [The border near Zaslavl in 1921–1941]. Minsk, 2015. 328 p. 39. Makovei O. Mukholap [Hunting for a fly] // Materialy do elektronnoi khrestomatii z istorii ukrainskoi zhurnalistyky XX st. / uklad. Volobuieva A. Kyiv, 2012. pp. 334–341. 40. Bulba Borovets T. Armiia bez derzhavy. Slava i trahediia ukrainskoho povstanskoho rukhu [Army without state. The glory and tragedy of the Ukrainian insurgency]. Winnipeg: Volyn, 1981. 326 p. 41. Samchuk U. Na bilomu koni [On a white horse] // Suchasnist. 1965. Chyso 10(58). pp. 8–44. 42. Piasecki S. Kochanek Wielkiej Niedźwiedzicy [Lover of the Greater Bear]. Minsk, LTW, 2007. 384 p. 43. Shkliar V. Chorni Voron [Black Raven]. Kyiv: Yaroslaviv Val, 2009. 356 p. 44. Vynnychuk Yu. Tanho smerti [Tango of death]. Kharkiv: Folio, 2012. 379 p.

Serhii Humennyi

THE STUDY OF ILLEGAL MIGRATION PROCESSES BETWEEN THE REPUBLIC OF POLAND AND USSR (1921–1939) IN UKRAINIAN AND FOREIGN HISTORIOGRAPHY

The article is devoted to the historiography of the problem of illegal migration on the Polish-Soviet border in the 20–30-ies of the XX-th century. Describes the main concepts and research areas, selected groups of works, which contain mention of the violation of the state border. Determined that the issue of

illegal migration (emigration of persons and illegal trade) on the border between the Republic of Poland and the Ukrainian SSR has not yet become the object of scientific research. It is concluded that the Ukrainian and foreign historiography drew attention to the refugees because «the border of Riga» only in the context of the study of the Holodomor of 1932–1933.

Key words: the illegal migration, refugees, the Republic of Poland, the Holodomor of 1932–1933, USSR.

УДК 92(477.73)

Андрій Кожанов, Олена Шипотілова

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ НА МИКОЛАЇВЩИНІ (1989–1996 РР.)

У статті проаналізовано джерельну базу дослідження історії Народного Руху України на території Миколаївської обл., здійснено спробу первинної систематизації та класифікації наявних джерел, з'ясування специфіки та ступеня достовірності представленої інформації. Встановлено, що проблема зародження та діяльності Миколаївської крайової організації Народного Руху України має достатнє джерельне забезпечення.

Ключові слова: Рух, Миколаївська крайова організація НРУ, рухівці, джерела, документи.

Питання діяльності громадсько-політичних організацій 1980–1990-х рр. становлять науковий та практичний інтерес, пов'язаний із осмисленням і використанням набутого історичного досвіду в процесі державотворення. У цьому сенсі досить цікавим видається приклад Народного Руху України (далі – НРУ). Пройшовши шлях від неформального об'єднання до впливової політичної партії, Рух зумів консолідувати націонал-патріотичні сили в складних умовах компартійно-радянської системи. Попри значну увагу істориків до проблем становлення та діяльності цієї організації, досі бракує спеціальних досліджень стосовно джерельної бази вивчення НРУ, в тому числі його регіональних структур.

Серед нечисленних публікацій, присвячених окресленій проблемі зазначимо роботу О. Шановської, яка виділила чотири групи джерел з історії НРУ: літературні пам'ятки; документальні джерела; матеріали преси та періодичних видань; документи і матеріали приватного, індивідуального походження [1, с. 182–183]. Наявний комплекс представлений сукупністю програм, заяв, декларацій та інших документів про розбудову, вектори розвитку і напрями роботи організації.

Певну специфіку та інформативний потенціал преси, видань приватного, індивідуального походження у вивченні проблеми внутрішньопартійної кризи Народного Руху впродовж 1997–2002 рр. відмічав і дослідник С. Овсієнко [2, с. 204].

Метою пропонованої статті є аналіз джерельної бази з історії НРУ на території Миколаївщини (1989–1996 рр.).

Наявні джерела, котрі містять відомості про громадсько-політичну діяльність Миколаївської крайової організації (далі – МКО) НРУ) в досліджуваній період, доцільно поділити на наступні групи: архівні матеріали; опубліковані документи; матеріали засобів масової інформації; джерела особового походження (спомини учасників національного руху та активістів організації).

До першої групи віднесені матеріали, зосереджені у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Державному архіві Миколаївської області (далі – Держархіві Миколаївської обл.). Матеріали архівних фондів віддзеркалюють різні аспекти діяльності Руху.

У ЦДАВО України міститься фонд «Адміністрація Президента України Л. М. Кравчука. 1991–1997 рр.» (Ф. 5233). У справі 19 знаходяться витяги з ухвал конференції МКО НРУ від 22 листопада 1992 р. з низкою пропозицій, які член Руху, О. Малицький направив до секретаріату Президента України [9].

Серед матеріалів ЦДАГО України значний інтерес представляє інформація фонду № 1 «Центральний Комітет Комуністичної партії України». У ньому зосередженні документи, що розкривають суспільно-політичні обставини становлення НРУ, заходи протидії компартійно-радянських органів демократичному руху в 1989–1991 рр., у тому числі в Миколаївському регіоні [3].

Фонд 270 ЦДАГО України «Громадське об'єднання – Народний Рух України» складається із двох описів. Перший опис фонду налічує сорок п'ять справ, які містять матеріали щодо проекту